

I. MEŞRUTİYET MECLİS-İ MEBUSANINDA PARLAMENTO DENETİMİNDE ÖNE ÇIKAN MEBUSLAR*

PROMINENT DEPUTIES IN THE PROCESS OF PARLIAMENTARY CONTROL IN THE MECLİS-İ MEBUSAN DURING THE FIRST OTTOMAN CONSTITUTIONAL MONARCHY

Ömer Faruk GENÇKAYA**
Osman Nihat BİŞGİN ***

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin anayasal sisteme geçmesinden kısa bir süre sonra Meclis-i Mebusan açıldı. İlk meclise sınırlı da olsa hükümeti denetlemeye yönelik bazı denetim araçları verilmişti. Büyük bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti'nin dört bir yanından İstanbul'a gelen mebuslar kozmopolit bir meclis yapısı oluşturdu. Farklı etnik kökenlere sahip bu mebuslar Dahili Nizamname'de düzenlenen bir parlamenter denetim aracı olan *istizaha* (gensoru) sıklıkla başvurular. Bir parlamento kültürü olmamasına karşın, ortak sorunların göreceli bir "serbest" tartışma ortamında ifade edilmesi, dolaylı olarak padişahın sorgulanmasını da gündeme getirdi. Bu gelişme, öteki nedenlerle birlikte parlamentonun 30 yıl tatil edilmesine yol açtı. Bu çalışmada, İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında, parlamenter denetim sürecinde öne çıkan mebusların etkinlikleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: I. Meşrutiyet, Osmanlı Parlamentosu, Parlamenter Denetim, Meclis-i Mebusan, İstizah

* Araştırma Makalesi

Makale gönderim tarihi: 08.09.2021

Makale kabul tarihi: 27.10.2021

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi

E-posta: faruk.genckaya@marmara.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5505-3615>

*** Marmara Üniversitesi, Siyaset ve Sosyal Bilimler Doktora Programı

E-posta: o.bisgin@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8036-2973>

ABSTRACT

Shortly after the transition of the Ottoman Empire to the constitutional system, the Parliament was opened. The first parliament was provided some means of control, albeit limited, to control the government. Deputies who came to Istanbul from all over the Ottoman Empire, which had large geography, formed a cosmopolitan assembly structure. These deputies of different ethnic origins frequently resorted to the istizah (interpellation), a parliamentary control tool regulated in the Internal Regulations. Despite the lack of a parliamentary culture, the expression of common problems in a relatively “free” discussion environment indirectly led to questioning of the Sultan, too. This development, along with other reasons, led to the 30-year recess of parliament. In this study, the activities of the prominent deputies in the parliamentary control process in the First Ottoman Parliament will be examined.

Keywords: *The First Constitutional Monarchy, Ottoman Parliament, Parliamentary Control, Meclis-i Mebusan, Interpellation*

GİRİŞ

On dokuzuncu yüzyıl, Osmanlı tarihinde Tanzimat ve Islahat Fermanları ile gelişen yönetimde reform hareketleri yanında mutlakıyetten meşrutiyete geçiş girişimlerinin yoğunlaştığı bir dönem olarak bilinir.¹ “Üç sultan yılı”² olarak da anılan 1876 yılı, içinde yoğun siyasi olayları barındırıyordu. Kırım Savaşı nedeniyle oluşan borçların ödenmesi ve sarayın israfı gibi mali sorunlar³, 1871’de Mahmut Nedim Paşa’nın sadrazam olmasıyla baskı emareleri gösteren bir yönetim tarzının benimsenmesinin yanı sıra, Şehzade Murat Efendi’nin yakın ilişkide bulunduğu bankerler⁴, masonlar⁵ ve batılı çevrelerin etkisiyle⁶ Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmeye çalışılması bazı toplumsal hareketleri etkiledi. Fatih ve Süleymaniye medresesi talebelerinin Şeyhülislâm’ın azline yönelik 10 Mayıs 1876’da yaptıkları öğrenci hareketi (“talebe-i ulûm”) “Kanun-ı Esasî” (KE) ve meşrutiyet taleplerinin artmasına neden oldu.⁷ Öğrenciler, padişahıtan Mütercim Rüsdü, Hüseyin Avni ve Midhat Paşaların ve sabık saray imamı Şeyhülislam Hayrullah Efendi’nin göreve getirilmelerini istediler.⁸ Öte yandan, “Yeni Osmanlılar” (daha sonra “Genç Türkler-Jön Türkler”) meşrutiyetin ilan edilmesini talep ediyorlardı.⁹ Böylece, Sultan Abdülaziz’e darbe yapılmasını düzenleyen dörtlünün girişimi

-
- 1 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001; Halil İnalçık, *Osmanlı Devleti Toplum ve Ekonomisi*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993; Kemal Karpat, *The Politization of Islam*, Oxford University Press, New York, 2001; Roderic Hollet Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)*, Papirus Yayınları, C. 1, İstanbul, 1997.
 - 2 Sultan Abdülaziz’in darbe ile tahttan indirilip yerine V. Murat’ın geçirildiği, ardından V. Murat’ın psikolojik rahatsızlığı nedeniyle onun da tahttan indirilip yerine II. Abdülhamit’in getirildiği 1876 yılına Osmanlı tarihçiliğinde verilen addır.
 - 3 Hayri Ruhi Sevimay, *Osmanlı Son Dönem Ekonomisi, Cumhuriyete Girerken Ekonomi*, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul, 1995, s. 260 ve 302-307.
 - 4 İbrahim Satı, *Sultan V. Murad’ın Hayatı ve Kısa Saltanatı (1840-1904)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman, 2020, s. 49-58.
 - 5 Semih Salih Tezcan - İsmail İşmen, *İlk Türk Masonları ve Sultan Murat V*, Mimar Sinan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 13.
 - 6 Satı, *Sultan V. Murad’ın...*, s. 20-49.
 - 7 Hakan Türkkân, *Osmanlı Devleti’nde Anayasa Düşüncesinin Gelişimi ve Kanun-ı Esasî Tartışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013, s. 192.
 - 8 İltar Turan, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 29, S. 1-4, s. 175-176.
 - 9 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 5. Baskı, (İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 41-57.

meşruiyet kazandı. “Erkân-ı Erbaa” (dörtlü çete)¹⁰ olarak bilinen darbecilerin yanında Süleyman Paşa ve Midhat Paşa gibi meşrutiyet taraftarları ve onları destekleyen bankerler, “Yeni Osmanlılar”, isyancı öğrenciler ve bazı Avrupa büyükelçileri gibi yabancılar da yer aldı. Bu grupları bir araya getiren üç neden bulunuyordu: Sultana olan kişisel kinleri, ekonomik durumun kötülüğü ve meşrutiyet talebi. Bununla birlikte, bu kişilerden yalnızca Midhat Paşa, meşrutiyet düşüncesine içtenlikle bağlı kalarak, meşrutiyetin yabancıların Osmanlının içişlerine karışmasını engelleyeceği görüşünü savunuyordu.¹¹ 12 Mayıs 1876’da Mehmet Rüşdü Paşa sadrazamlığa, Hasan Hayrullah Efendi meşihata (Şeyhülislamığa), Hüseyin Avni Paşa Seraskerliğe (baş asker, genelkurmay başkanı) ve Midhat Paşa da Vükela Meclisi’ne nazır tayin edildi.¹² Kabine değişikliğinin 18. günü 30 Mayıs 1876’da, akli dengesinin yerinde olmadığı, müsrif olduğu ve devlet işlerini karıştırdığı gibi gerekçelerle hakkında hal fetvası çıkartılarak Sultan Abdülaziz tahttan indirildi¹³ ve özellikle reform yanlılarının büyük umutlarıyla, bir kurtarıcı olarak V. Murad tahta çıktı.¹⁴ Osmanlı hanedanında en kısa süre (93 gün) tahtta kalan Sultan V. Murad, iktidarında Ziya Bey’in Mabeyn Başkâtipliğine atanması yanında, Yeni Osmanlılara büyük bir yakınlık duymuştur. Tahta çıkmadan önce Kanun-u Esasi sözü verdiği için V. Murad tahta çıkar çıkmaz Midhat Paşa tarafından anayasa çalışmalarına başlanmıştır.¹⁵ Midhat Paşa’nın önderliğini yaptığı

10 Bu terim, esas olarak, ümera (savaşçılar), *ulema* (din bilginleri), *esnaf* ve *tüccar* ile *reyadan* (çiftçi) oluşan Osmanlı’daki toplumsal tabakaları ifade eder. Ayrıca bakınız, Satı, *Sultan V. Murad’ın...*, s. 65-71. Toplumun temelleri olan dörtlü darbenin dörtlüsünün anılmasında ilham verici olmuştur.

11 Merve Ünal Açıkgöz. “1876 Tarihli Kanun-i Esasi’de Yasama-Yürütme İlişkisi”, *Yasama Dergisi*, S. 43 s. 67.

12 Gültekin Yıldız, “Payitaht İstanbul’un Son Yüzyılı”, *Antik Çağdan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi*, (Ed.: Coşkun Yılmaz), C. 2, İBB Kültür AŞ Yayınları, İstanbul, s. 200.

13 Batı Avrupa’yı ve Yavuz Sultan Selim’den sonra Mısır’ı ziyaret eden ilk ve tek padişah olan Sultan Abdülaziz’in iki bileğini keserek intihar ettiği duyurulmuş, ancak annesi Pertevniyal Valide Sultan’ın anılarında Feriye Sarayı’na gizlice sokulan üç pehlivan tarafından öldürüldüğü ileri sürülmektedir. Satı, 2020, s. 104-107; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, Babalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006; Süleyman Kocabaş, *Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet*, Vatan Yayınları, İstanbul, 2001, s. 207- 214; Satı, 2020, s. 71-84 ve s. 104-107. Sultan Abdülaziz dönemi için bakınız, Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’ruzat*, (Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 7, Ankara, 1995 ve Kocabaş, 2001.

14 Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 58.

15 Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılap*, İstanbul, 1326, s. 61; Mahmut Celalettin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, İstanbul, 1326, s. 125. Ayrıca bakınız, Selda Kılıç Kaya, *1876 Kanun-i Esasi’sinin hazırlanması ve Meclis-i Mebusan’ın Toplanması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),

anayasa taraftarlığının yanında, *ferman anayasa* olarak yukarıdan halka tebliğ edilen anayasanın yanlış olduğunu düşünen devlet adamları da bulunmaktaydı.¹⁶ Onlara göre, anayasa halkı ilgilendirdiğinden maddelerin halk tarafından belirlenmesi gerekliydi.¹⁷ Örneğin, Meclis-i Mebusan'ın (MM) ilk başkanı olacak olan Ahmed Vefik Efendi anayasal bir yönetim düşünmüyordu. Rüşdü Paşa da yalnızca ıslahat yapılmasını öngörüyor, ancak anayasayı gerekli görmüyordu.¹⁸ Öte yandan, Damat Mahmud Celaleddin Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa gibi bazı devlet adamları da anayasal idareyi desteklemiyorlardı. Cevdet Paşa halkın “anayasayı anlayabilecek mertebede olmadığını” savunuyordu.¹⁹ Azınlıkta olmalarına karşın, Sadrâzam Midhat Paşa'nın yönetimindekiler duruma hâkimdiler.

Bu arada, Sultan Abdülaziz'in şaibeli ölümü üzerine, ikinci eşinden kayınbiraderi Çerkes Hasan hem eniştesinin hem de Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa gibi devlet adamları ile olan şahsi kını kaynaklı intikamını almak üzere Midhat Paşa'nın Soğanağa'daki (bugünkü Fatih ilçesinde) konağını bastığında. kabine-nin bir çok üyesi o akşam Midhat Paşa'nın konağında bulunmaktadır. “Çerkes Hasan Vakası” olarak tarihe geçen bu olayda Hüseyin Avni Paşa öldürülürken Midhat Paşa evinin haremine saklanarak son anda kurtulmuştur.²⁰ Darbe esnasında ve sonrasında psikolojik sorunlar yaşayan yeni padişah V. Murad, saltanatı meşrulaştıran bazı törenleri -biat töreni, kılıç kuşanma ve Cuma selamlığı- yerine getirmekte zorlanınca ortaya bir devlet krizi çıkmış²¹ ve daha sonra kendisine “onulmaz cinnet” teşhisi konmuştur.²² Kabine, 31 Ağustos'ta toplanarak Şeyhülislam fetvasıyla akıl hastası padişahın tahttan indirilmesine karar vermiştir. Uzun zamandır bakanlarla ve öteki ilgililerle görüşen şehzade Abdülhamid, Anayasayı kabul etme sözü ile 30 Ağustos 1876'da Topkapı Sarayı'nda toplanan Heyet-i Vükelâ ve ulemadan bazılarının huzurunda Şeyhülislam fetvasının okunmasından

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991, s. 95.

16 Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılap*, s. 61-64.

17 Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılab*, Takvimhane-i Amire Matbaası, İstanbul, 1294, s. 179.

18 Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, Kahire, 1326, s. 31.

19 Seyyid Vakkas Toprak, “İlk Osmanlı Anayasasının hazırlık aşaması ve Midhat Paşanın hazırlamış olduğu Kanun-i Cedid”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyo-Kültürel Siyasi Yansımalar Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Anısına*, (Hazırlayan: G. Sarıyıldız, F. Ürekli, R. Karacakaya ve N. E. Hacısalihoğlu), Derin Yayınları, İstanbul, 2015, s. 429.

20 İsmail H. Uzunçarşılı, “Çerkes Hasan Vakası”, *Bellekten*, C. 9, S. 33, s. 89-133 ve Satı, 2020, s. 109-115.

21 Edhem Eldem, “Resimli Basında 1876 Darbesi”, *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, (Hazırlayan: M. Ö. Alkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 35-37.

22 Mahmud Celaleddin, *Mir'at-ı Hakikat Cilt 1-3: Tarihi Hakikatların Aynası*, (Yayına hazırlayan: İsmet Miroğlu), Berekât Yayınları, İstanbul, 1983, s. 130.

sonra II. Abdülhamid olarak tahta çıkmıştır.²³

Bu çalışmanın amacı, 1876 Anayasası'nın kabul edilmesiyle yaşanan kısa süreli parlamento deneyiminde, parlamentonun denetim araçlarından “istizah”²⁴ çerçevesinde öne çıkan MM üyeleri, gündeme getirilen sorunlar ve tartışmalar değerlendirmektir. I. Meşrutiyet Dönemi MM'ı ile ilgili sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır.²⁵ Bu çalışmanın öncekilerden farkı, mebusları, gündeme getirdikleri sorunları ve meclisteki tartışmaları daha ayrıntılı bir biçimde el almaktır. Osmanlı coğrafyasından farklı toplumsal yapıları temsil eden mebusların gündeme getirdikleri sorunların kapsamı ve ifade ediliş biçimlerinin mutlakiyetten meşrutiyete geçişin betimlenmesine katkısı irdelenecektir. Bu bağlamda, mebuslara ilişkin özlük bilgileri ile sundukları istizahları arasında ilişki olup olmadığı; mebusların bölgelerine yönelik sorunlara mı yoksa daha genel konulara mı yoğunlaştıkları; basının bu süreçteki etkisi ve istizahların basında ne denli yankı bulduğu başlıca inceleme soruları olacaktır. Bu amaçla, ilk olarak 1876 KE'si hakkında genel bilgiler verilecek, arkasından MM'a ilişkin düzenlemeler ve parlamento seçimleri anlatılacaktır. Son olarak, parlamentonun denetim sürecinde öne çıkan mebusların istizah önerileri açıklanarak bir değerlendirme yapılacaktır.

1. 1876 KANUN-I ESASÎ'NİN HAZIRLANIŞI VE GENEL ÇERÇEVESİ

Osmanlı Hanedanlığı'nda daha önce de gözlemlenen saray darbeleri ve padişahların kötü akıbetlerine benzer gelişmelerin yaşandığı 1876'da gündeme gelen “meşrutiyet” tartışmalarının iç nedenlerden ziyade dış nedenlerden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Fransız İhtilali'nin getirdiği “eşitlik”, “hürriyet” ve “kardeşlik” düşüncelerinin tüm Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında etkisi

23 Recai Galip Okandan, *Umumi Amme Hukukumuzun Ana Hatları I: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İnkirazına kadar*, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1948, s. 136.

24 Bir mes'eale hakkında mebuslar tarafından başbakana veya bakanlardan birine açılan ve sonunda soruşturma yapılması istenilen sual.

25 Sina Akşin, “Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı (I)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* C. 25, S. 1, s. 19-39; Sina Akşin, “Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanının Ele Aldığı Başlıca Sorunlar (II)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 25, S. 2, s. 101-122; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Dönemi, I. ve II. Meşrutiyet*, C. 1-2, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1997; Ahmet Ali Gazel, “Birinci Meşrutiyet Parlamentosunda Parlamenter Denetim: İstizah (Gensoru), Meclis Araştırması, Meclis Soruşturması, Genel Görüşme”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.17, s. 267-294; Ahmet Oğuz, *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010; Ahmet Oğuz, “Birinci Meşrutiyet Meclisi'nin Kapatılmasının Sonuçları Üzerine”, *Nevşehir Barosu Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 42-67; Yılmaz Kızıltan, *I. Meşrutiyet'in İlanı ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.

özellikle 19. yüzyılda görülmeye başlamıştı. III. Selim²⁶ ve özellikle II. Mahmud²⁷ dönemlerinde yapılan ıslahat ve reformlar daha çok askeri ve yönetsel alanda olmakla birlikte, Osmanlı tebaasının hukuku da düzenlenmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti bir yandan Sırp ve Yunan isyanları ile Mısır sorunu gibi konularla uğraşırken, öte yandan ayrılıkçı hareketleri bastırmak ve büyük ölçüde Avrupa'nın istekleri doğrultusunda “Tanzimat” ve “Islahat” Fermanlarıyla “sınırlı hükümet” anlayışını da yerleştirmeye çalışıyordu.

Bu süreçte, tebaadan ne kadar talep olduğu da tartışılan bir başka konudur. Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak Sultan Abdülaziz'in hal'i ve Abdülhamid ile pazarlık üzerine oluşturulmaya çalışılan meşrutî sistemin aşağıdan yukarı bir eylem olduğu, ancak bu hareketin geniş bir toplumsal tabana oturmadığı belirtilmektedir.²⁸ Öte yandan, tebaanın bir beklentisi olsa da bunun devrime dönüşecek düzeyde olmadığı, zira Osmanlı Devleti'nde ihtilâlcî bir kamuoyu bulunmadığı vurgulanmaktadır.²⁹ Sonuç olarak, KE, Tanzimat ve Islahat gibi bir ferman-ana-yasası olarak, öteki kanunlar gibi yürürlüğe girmiştir ve hazırlanmasında toplumsal ve “millî” öncelikler gözetilmemiştir. Bu nedenle, reformların kötü kopyalar üzerine geliştirildiği, devletin gereksinimlerinin gözetilmediği ve ıslahatlarda toplumsal yapı ve beklentilerin zayıf kaldığı ileri sürülmektedir.³⁰ Tüm bu özelliklerine karşın, tebaanın *sınırlı* beklentisi Yıldız Sarayı'nı teşekkür telgraflarına

26 Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2006, s. 44-49. Özellikle, Sened-i İttifak değerlendirmesi için bakınız, Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, 24. Baskı, İstanbul, 2014, s. 29-41.

27 Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kurulan ilk meclis, “Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî” olmuştur. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Dönemleri (1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 5, Ankara, 2017, s. 153. Yürütme erkinde “başvekâlet” ve bakanlıklar kurulmuş; yasama alanında ise 1854'e kadar ana yasama organı olarak görev yapan ve parlamentoculuğun gelişmesinde ilk adım olan “Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye”, 1861'e kadar “Meclis-i Âli-i Tanzimat” ve “Meclis-i Âhkâm-ı Adliye” olarak ikiye ayrılmış, yeniden birleştirildikten sonra 1868'de “Şuray-ı Devlet” ve “Divan-ı Âhkâm-ı Adliye” biçiminde ikiye ayrılmıştır. Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Derleyenler: Halil İnalıcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, Ankara, 2015, s. 373-385. II. Mahmud dönemi yeniliklerinin değerlendirilmesi için bakınız, Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal...*, s. 47-50.

28 Bülent Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 21.

29 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, C.1, İstanbul, 2001, s. 8.

30 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız (Tercüman 1001 Temel Eser 9)*, (Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 51-52 ve 61-62.

boğmaya yetmiştir. Bir kısmı Takvim-i Vekayi’de yayımlanan bu telgraflar ve mektupların toplamı altı yüz vesikaya yakındır.³¹

Meşruiyetçiler ile II. Abdülhamid arasındaki anlaşma bir anayasa yapılması karşılığında “Hanedan-ı Âl-i Osman”ın temsilcisi olarak, onun tahta çıkarılması- nı içeriyordu. Padişah’ın 30 Eylül 1876 tarihli iradesi ile Sadrazam Midhat Paşa başkanlığında ulemâ, asker ve bürokratlardan oluşan üye sayısı yirmi dörtle otuz yedi arasında değişen “Meclis-i Mahsûs” (özel kurul) oluşturuldu. Midhat Paşa, V. Murad’ın padişahlığı döneminde elli yedi maddelik bir anayasa taslağı hazırlamıştı. Ayrıca, II. Abdülhamid, Said Paşa’dan Fransız anayasalarını Türkçe’ye çevirmesini istemiş ve bu çeviri ışığında ikinci bir taslak daha oluşturulmuştur. Batı anayasalarından da yararlanılarak alt komisyonlar halinde çalışan “Meclis-i Mahsûs” anayasa taslağını tamamlamıştır.³² Anayasanın hazırlanmasında Padişahın haklarını korumaya özen gösteren Cevdet Paşa ve Mütercim Rüşdü Paşa gibi muhafazakârlarla Midhat Paşa, Süleyman Paşa, Ziyâ Paşa ve Nâmık Kemal’in başını çektiği liberal-reformist grup mücadele etmiştir.

Anayasa hazırlıkları sürerken kamuoyunda anayasa aleyhtarlığı ile birlikte, yeni bir “talebe-i ulûm” hareketi başlamıştı. Padişahın bu kişilerin yargılanmalarını istemesine karşın, Midhat Paşa ve taraftarlarının isteği doğrultusunda yargılanmadan sürgüne gönderildiler. Anayasa ve meşrutiyet yanlılarının bu tutumu, aslında meşrutî monarşi düşüncesine şüphe ile yaklaşan II. Abdülhamid’in anayasa taslağının sıkıyönetimle (idare-i örfiyye) ilgili 113. maddesinin ikinci fıkrasına eklenen bir hüküm ile bu tür bir fiilî durumun anayasa ilkesi haline getirilmesine neden olmuştur.³³ Genç Osmanlılar’ın ileri gelenlerinden Nâmık Kemal ve Ziyâ Paşa bu maddeye esastan karşı çıkmışlar ve istenilen reformları yapmada gerekli

31 Yücel Özkaya, “Birinci Kânun-i Esasî ve Meşrutiyet Hakkında Ortaya Konulan Görüşler ve Parlamento Usulü Hakkında bir Layiha”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 31, S. 1-2, s. 397.

32 Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasî ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 1, İstanbul, 1985, s. 28.

33 KE Madde 113 fıkra 2: “Hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri, Emniyetin (idare-i zabıta) araştırmaları (tahkikatı mevsukası) ile belgelendiği sabit olanları, Başşehir’den (memâlikî mahrusai şahane) ihraç ve uzaklaştırmak münhasıran Padişahın kendi takdirindedir (zat-ı Hazret-i Padişahın yed-i iktidarındadır)”. II. Abdülhamid’in ilk işi, kendisini anayasa yapmaya zorlayan bu muhalefeti bu maddeye dayanarak görevden uzaklaştırmak oldu. Midhat Paşa anayasanın uygulanma süreci dışında bırakılarak, istifaya zorlanmış ve daha Meclis açılmadan 7 Şubat 1877’de Avrupa’ya sürgün edilmiştir. Daha sonra, 1878’de affedilerek Suriye ve Aydın valiliklerinde bulunmuştur. Sadrazam Sait Paşa’nın da kıskırtmasıyla Sultan Abdülaziz’in öldürülmesinden sorumlu tutularak Yıldız Sarayı bahçesinde kurulan özel bir mahkemede yargılanan Midhat Paşa’nın ölüm cezası ömür boyu hapse çevrilerek (28 Temmuz 1881) Taife sürülmüş ve orada boğdurulmuştur (12 Mayıs 1884). Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasî...”, s. 33.

kararlılığı göstermediği gerekçesiyle Midhat Paşa'yı eleştirmişlerdir. Hazırlanan tasarı Hey'et-i Vükelâ'da görüşülerek kabul edilmiş ve padişahın onayına sunulmuştur.

Sultan Abdülaziz ve kısa süren V. Murad dönemlerinde yoğunlaşan Sırbistan ve Karadağ isyanlarında Osmanlı Devleti lehine gelişmeler olunca, Rusya'nın girişiyle ateşkes ilan edilmesinin arkasından, İngiltere, İstanbul'da bir konferans toplanmasını istedi. "Tersane Konferansı"³⁴ olarak bilinen toplantı öncesinde Osmanlı Devleti'nin dış baskıyla reform yapmasına gerek olmadığı; Sultan'ın genel bir reform yapmaya esasen istekli ve kararlı olduğunu göstermek üzere, KE, Osmanlı tarihinde ilk kez 23 Aralık 1876'da Dolmabahçe Sarayı'nın Muayede Salonu'nda okunarak ilan edildi.³⁵

Genel olarak değerlendirildiğinde, siyasal birliğin katılım yoluyla sağlanması KE'nin temel amaçları arasında görülmektedir. Bununla birlikte, anayasanın, çağdaşlaşmanın bir gereği olan ulusal kimlik bilincine değil, "geleneksel-teokratik yapının, din-siyaset karışımının etkisinde..." aktif vatandaş yerine edilgen tebaa olan "Osmanlılık" kavramına dayandırılması başarısız bir deneyim olmasının temel nedenleri arasında sayılmaktadır.³⁶

KE'nin bir bütün olarak Tanzimat ya da Islahat gibi "otoriter" bir reformculuğun başarısızlığına karşılık, özgürlük ve anayasal bir monarşi öngören liberal reformcu bir arayışı temsil ettiği ileri sürülmektedir.³⁷ Avrupa'da yayılan anayasacılık hareketlerinin etkisiyle Midhat Paşa'nın taslağı ("Kanûn-i Cedid")³⁸, Sait

34 İlber Ortaylı, "Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 282-283.

35 KE on iki başlık ve 119 maddeden oluşmaktadır. Devletin genel nitelikleri ve Sultan'ın genel yetkileri (Madde 1-7); Osmanlı tebaasının hukuku (Madde 8-26, örneğin, din ve vicdan hürriyeti; eğitim ve öğretim hakkı; dilekçe, mülkiyet, konut dokunulmazlığı hakları; yargı yeri teminatı ile müsâdere, angarya ve işkence yasağı); Vükelâyı Devlet (Bakanlar Kurulu, Madde 27-38); Devlet memurları (Madde 39-41); Meclis-i Umumi (Madde 42-59); Heyet-i Ayan (Madde 60-64); Heyet-i Mebusan (Madde 65-80); Yargı (Mahkemeler, Madde 81-91); Divan-ı Ali (Yüce Divan, Madde 92-95); Umuru Maliye (Maliye Bakanlığı, Madde 96-107); Vilâyat (İl İdaresi, Madde 108-112); Mevaddı Şetta (çeşitli hükümler, Madde 113-119). KE'nin tam metni için bakınız, Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

36 Suna Kili, "1876 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi", *Kanun-i Esasi 100. Yılına Armağan*, (Derleyen: Anonim), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1978, s. 195-197. Ayrıca bakınız, Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, The John Hopkins Press, Baltimore, 1963, s. 252-253.

37 Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal...*, s. 389-390.

38 Bu taslak hakkında bakınız, Tarık Zafer Tunaya, "Midhat Paşa'nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedid", kutu yazı, içinde Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasî ve...", s. 30-31.

Paşa'nın Fransız anayasaları çevirileri yanı sıra bir kurucu meclis niteliği olmasa da *Cemiyet-i Mahsusa*'nın hazırladığı anayasa taslağı bu anayasanın temel kaynaklarıdır. Bu yönüyle bakıldığında, KE'nin şekli olarak anayasa sayılmayacağı ileri sürülmektedir. Monokratik kurucu iktidarın (Ferman Anayasa) tek yanlı bir işlemle (ferman) kendi kendini sınırladığından bu dönemi monarşik-teokratik bir parlamentoculuk deneyimi olarak nitelendirmek olanaklıdır. Yürütmenin başı ve tek seçici Padişah'ın tartışılmaz konumu, parlamentoya değil, azil yetkisine sahip Padişaha karşı sorumlu ve ona bağlı çalışan "Heyet-i Vükela" (Bakanlar Kurulu) oluşturulmuştur. Padişah tarafından atanan Heyet-i Âyân ve doğrudan "sınırlı" bir seçmen tarafından seçilen ve çalışma gündemi ve süresi ("vazife-i muayyene", tatil, fesih) Padişah iradesine bağlı olan Heyet-i Mebûsan'dan oluşan iki meclisli bir parlamento (Meclis-i Umûmi) kurulmuştur. Padişah'ın izni ile Şûra-yı Devlet, Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyân'ın katıldığı yasama sürecinde Padişah'ın onayı ve mutlak veto hakkı bulunuyordu. Dolayısıyla, Parlamento kurulmuş ancak sistem parlamenter değildi. Bununla birlikte, KE'nin üstünlüğü ve bağlayıcılığı yanında değiştirilmesinin her iki meclisin 2/3'ünün desteğine ve Padişah'ın onayına bağlı olması (md. 116) katı bir anayasa olduğunu göstermektedir. "KE'nin bir maddesinin bile hiçbir sebep ve bahane ile tatil veya icradan iskat edilemeyeceği" (md. 115) belirtilmekle birlikte, Padişah'ın Parlamento'yu tatil etmesi nedeniyle, meşrutiyetin ilan edilmesinden yaklaşık on dört ay sonra 14 Şubat 1878'de bir anlamda askıya alınmış ya da yürürlüğü durdurulmuştur. II. Abdülhamid rejimi³⁹ süresince (1878-1908), anayasanın yeniden yürürlüğe konulması yönündeki önerilere karşı herhangi bir girişim gerçekleşmemiştir. Bununla birlikte, bu otuz yıl boyunca 1876 KE'si, "Salname-i Devlet-i Osmaniye"lerin (Osmanlı Devleti Yıllıklarının) ilk sayfalarında tam metin olarak yayımlanmış ve anayasanın varlığı biçimsel olarak vurgulanmıştır.⁴⁰

I. Meşrutiyet'in sona ermesinde en önemli dönüm noktası 93 Harbi (1877-1878 Rus Savaşı) süreciyle mecliste gündeme gelen tartışmalar olmuştur. Çok *milletli* Osmanlı parlamentosu savaş vesilesi ile tek yürek haline gelmiştir. MM'da bazı mebuslar yalnızca Heyet-i Vükela'ya karşı değil padişaha karşı da şiddetli bir muhalefet başlatmışlardı.⁴¹ Ruslar'ın Osmanlı topraklarındaki hızlı ilerleyişi üze-

39 "Yıldız Rejimi" ya da "Mâbeyn Hükümeti" olarak bilinen asıl ve gerçek yürütmenin Yıldız "Kamarillası" bir başka deyişle saray takımı olduğu ve Kanun-ı Esasî'nin yasakladığı iki kuruma - *hafiyelik* ve *sansür*- dayandığı ileri sürülür. a.k., s. 35-36.

40 a.k., s. 35. Yedi kez değiştirilen (1909, 1914, 1915, 1916-üç kez- ve 1918) KE, 4 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ve 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ve 20 Nisan 1924'te yürürlüğe giren yeni Anayasa ile tümüyle yürürlükten kaldırıldı.

41 Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul, 1327. Kabine değişiklikleri yönünde baskılar yanında Selanik mebusu Mustafa Bey, Kanun-ı Esâsî 'yi hatırlatarak, Heyet-i Vükela ile Meclis-i Mebusan çatışmaya girerse birisi kanun gereğince kapatılır

rine, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Sarayı'nda, Mebusan ve Âyân Heyetlerinin reislerinin de aralarında bulunduğu 43 kişilik bir heyet toplamıştır. Savaşı sürdürmek ya da barış kararı almak üzere 13 Şubat 1878'de toplanan heyette söz alan İstanbul Mebusu Astarıcılar Kethüdası Ahmed Efendi'nin, "Siz bizim fikrimizi çok geç soruyorsunuz, felaketin önünü almak mümkün olduğu zaman bize suret-i ciddiyede müracaat etmeliydiniz... MM kendi malumatı haricinde olarak husule sebebiyet verilen bir halden dolayı sorumluluğu asla kabul edemez" biçiminde diplomatik olmayan bir dil kullanarak doğrudan Padişahın sorumluluğunu ima ettiği ileri sürülmektedir.⁴² II. Abdülhamid bundan rahatsız olup, "Ben de artık dedem II. Mahmud'un yolundan gitmeye mecburum" diyerek,⁴³ ertesi gün Sadrâzam Ahmed Vefik Paşa'nın önerisi üzerine mecliste okunan "irade-i seniyye" (padişahın sadrazama bizzat tebliğ ettiği emir) ile Meclis-i Umumî'yi tatil etmiştir.⁴⁴ Mebuslar "intihap dairelerine" geri gönderilmiş, Âyan üyeleri ise ölünceye kadar "tahsisat"larını almışlardır.

Aslında Padişah'ın daha Meclis açıkken, 5 Ocak 1878'de Bosna ve Kıbrıs sorunları ile ilgili olarak bir Meşveret Meclisi toplaması ve bu konuyu Meclis'e getirmemesi parlamentoculuğa bakışının en somut örneğidir.⁴⁵ Başta Şeyhülislâmlık olmak üzere, tüm yönetici seçkinler, savaş yenilgilerinden dolayı hesap vermek istemeyen paşalar, maliye ve vergi sisteminin düzenlenmesiyle spekülâtif kazançları tehlikeye girecek olan Galata bankerleri yanında, meşrutî monarşinin sağlayacağı katılım ve denetim araçlarıyla Osmanlı siyasal birliğinin sağlanmasından çekinen yayılmacı dış güçlerin etkisi de tartışılmaktadır.⁴⁶ Görüleceği üzere, bu *tatil* kararı sadece saray merkezli değildir. Meşrutiyetçiler ise ne bir "ulusal" burjuvazi" ne de halk desteğine sahip olmasa da "kemikleşmiş" bürokratik vesayeti kendi lehine kırmak istiyordu.⁴⁷

derken, Kudüs mebusu Yusuf Ziya Efendi, "Meclis-i Mebusan açıkken Kanun-i Esâsî 'ye dokunulamaz, eğer isterse padişah bizi memleketimize gönderir" demiştir. Aktaran Oğuz, "Birinci Meşrutiyet Meclisi'nin...", s. 49.

42 Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1328, s. 207'den aktaran: Oğuz, "Birinci Meşrutiyet Meclisi'nin...", s. 50.

43 Mahmud Celaleddin Paşa, 1983, s. 71.

44 Böylece, Hatt-ı hümayun ile verilen özgürlük "işlerin daha seri yapılabilmesi" amacıyla irâde-i seniyye ile geri alınmıştı. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 8, Ankara, 1962, s. 240.

45 Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 43.

46 Tanör, "Anayasal Gelişmelere...", s. 21. Örneğin, Sultan II. Abdülhamid'e meclisi tatile göndermesi noktasında hak veren bir mesaj Alman Şansölyesi Prens Bismarck'tan gelir. Bismarck ulusal birlik olmayınca parlamentonun yarar değil, zarar getireceğine vurgu yapar. İlhan Akın, *Siyasi Tarih*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1983, s. 139.

47 Tanör, "Anayasal Gelişmelere...", s. 21.

2. MECLİS-İ MEBUSANIN HUKUKU

KE'ye (md. 42) göre, Osmanlı Parlamentosu, Meclis-i Umûmî (md. 42-59), Heyet-i Mebûsan olarak da adlandırılan Meclis-i Mebusan (md. 65-80) ve senato olarak düşünülen Heyet-i Âyân (md. 60-64) olmak üzere iki meclisten oluşuyordu.

MM ile ilgili bazı maddeler de KE'nin "Vükelâyı Devlet" bölümünde düzenlenmiştir. Vekillerin görevleriyle ilgili faaliyetlerinden sorumlu oldukları ve görevleriyle ilgili olarak, Divan-ı Âliye (Yüce Divan) gitmelerine Heyet-i Mebûsanın karar vereceği hükme bağlanmıştır (md. 30-31). Ayrıca, vekillerle Heyet-i Mebûsan arasında bir anlaşmazlık çıktığında vekilin değiştirilmesi ya da Heyet-i Mebûsan'ın feshinin padişahın yetkisinde olduğu (md. 35) ve gecikmesinde sakınca bulunan hallerde Heyet-i Mebusan toplanıncaya kadar Heyet-i Vükelâ tarafından muvakkat kanun çıkarılabileceği (md. 36) hükümleri yer almaktadır. Her ne kadar Meclisin yürütmeyi denetlemesi söz konusu olsa da Padişah'ın hakemliği vurgulanmakta; belli koşullarda Heyet-i Vükelâyâ kanun hükmünde kararname benzeri bir düzenleme yetkisi verilmektedir (md. 36).

Meclis, her yıl ekim ayı başında toplanır ve mart ayı başında faaliyetlerine son verir, padişah gerek görürse meclisi vaktinden önce toplantıya çağırır (md. 43, 44). Meclis-i Umûmî üyeleri düşünce ve görüşlerini açıklamakta özgürdürler ve gerek meclisteki konuşmaları gerekse genel olarak açıkladıkları görüşlerinden dolayı haklarında soruşturma açılmaz (md. 47). Üyelerin vatana ihanet, KE'yi değiştirme ve irtikâpla suçlanmaları durumunda üyeliklerinin düşmesine üçte iki çoğunlukla karar verilir ve haklarında kesinleşmiş mahkûmiyet kararı olanların üyeliği düşer (md. 48). Kanun teklifi vermek Heyet-i Vükelâ'nın yetkisindedir, ancak Heyet-i Âyân ve Heyet-i Mebûsan padişahın izin alarak kendi görev alanlarına ilişkin kanun tekliflerini Şûrâ-yı Devlet'e iletmelerine olanak bulunmaktadır. Burada hazırlanan kanun tasarıları her iki mecliste kabul edilir ve padişah tarafından onaylanırsa kanunlaşır (md. 53-54). MM, kendisine havale edilen kanun tasarılarını müzakere eder, KE'ye ilişkin maddeleri kabul, red ya da değişiklik yapabilir; devlet bütçesiyle ilgili hususları ayrıntılı inceledikten sonra Heyet-i Vükelâ ile birlikte karar verir (md. 80). Hey'et-i Ayân, MM'den geçen kanun tasarılarını kabul ya da reddeder veya değişiklik yapılmak üzere geri gönderir (md. 64). Meclis-i Ayân'ın üyeleri MM üyelerinin üçte birini geçmemek üzere padişah tarafından belirlenir (md. 60). Her elli bin erkek nüfus için bir milletvekili seçilir (md. 65); Hey'et-i Mebûsan padişahın iradesiyle feshedildiği takdirde altı ay içinde yeni bir seçim yapılır (md. 73) ve meclis başkanını, ikinci ve üçüncü başkanları üç misli aday arasından padişah seçer (md. 77).

2.1. Mebusların Seçimi

KE, Mebusan seçiminde iki dereceli bir seçim sistemini öngörmüştü. İmparatorluk, İstanbul dışında 29 Seçim Bölgesine -vilayetler ve bunlara bağlı sancaklar- ayrılmıştı.⁴⁸ Seçim bölgesi olan vilayetlerin, hangi sancaklardan oluştuğu da belirlenmişti. Ancak bu uygulamanın süreci uzatacağı düşünülerek, “Meclis-i Umumi’nin suret-i intihabına ve tayinine dair Talimat-ı Muvakkate”⁴⁹ başlığı altında 29 Ekim 1876 tarihli “irade-i seniyye” ile onaylanıp 6 Kasım 1876’da yayımlanan 7 maddeden oluşan düzenleme uyarınca genel seçimler yapıldı. Bu düzenlemede yer almayan İstanbul (İzmit dâhil) seçimlerine ilişkin düzenlemeler için 1 Ocak 1877 tarihli bir başka beyanname yayımlanmıştır.⁵⁰ Dört yıl görevde kalması öngörülen ilk Osmanlı MM’ına 80 Müslüman ve 50 gayrimüslim mebusu seçildi.⁵¹ Heyet-i Ayan üyelerini ise Padişah tayin ediyordu ve bu kişiler *kayd-ı hayat şartıyla* (ömür boyu) görevde kalıyorlardı.

MM’da taşra mebuslarının mensup buldukları Vilayet Meclisi’nin ilgisini ve güvenini kazanmış mebusların yer aldığı söylenebilir. Mebus olmalarından önceki dönemde Nikola Nakkaş Efendi’ye *rütbe-i sâni* (tüm general) ve Avram Efendi’ye *rütbe-i sâlis* (binbaşı) verilmesi talepleri merkeze yazılmıştır.⁵² Mebuslar buldukları yerde tanınan ve mülk edinmiş ve *cinayet* gibi suçlara karışmamış olan kimselerden seçilecekti. Vilayet Meclisi üyeleri arasından seçilen bu kimseler, varlıklı ve kültürlü, müzakere usullerini bilen, mahallî ve devletin genel sorunlarını bilen kimselerdi.⁵³

48 Selda Kılıç, “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 30, S. 30, s. 33-34.

49 Bekir S. Baykal, “I. Meşrutiyet’e Dair Belgeler”, *Belleten*, No: 96, Belge No: 10, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1960, s. 609-612.

50 Müteakiben İstanbul’da kırk kişilik bir seçim heyeti belirlenmiş; 20 Müslüman, 9 Rum, 6 Ermeni, 4 Musevi ve 1 Avrupalı’dan oluşan heyet, 1 Mart’ta toplanarak sayısı 10 olan İstanbul Mebuslarını seçmiştir. Kılıç, “1876 Meclis-i Mebusanı...”, s. 32.

51 KE (Madde 65) her elli bin erkek için bir mebus seçileceğini belirtmesine karşın, meclisin ilk dönemi için Yahudilerden her 18.750, Hıristiyanlardan her 107.550 ve Müslümanlardan her 133.367 erkeğe bir milletvekilliği düşmüştür. Farklılık bölgeler arasında da görülmüştür. Avrupa bölgesinde yaşayanlar için her 88.882 erkeğe bir milletvekilliği düşerken Asya bölgesinde yaşayanlardan her 162.148 erkeğe bir milletvekilliği düşmüştür. Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, II* Cambridge University Press, Cambridge, 1976, s. 181-182.

52 İlber Ortaylı, “İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili”, *Kanun-i Esasi 100. Yılına Armağan*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, s. 175.

53 Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 233.

2.2. Meclisin Faaliyetleri

Mebuslar, 20 Mart 1877’de yemin ederek faaliyetlerine başladılar. Meclis, öncelikle kendi Nizamname-i Dâhilîsi’ni (İçtüzük) oluşturdu. Arkasından, Belediye ve Vilayet Nizamnameleri üzerinde müzakereler yürütüldü.

Mebuslar, parlamento deneyimlerinin olmayışına karşın etkili olmaya çalışmışlardır. “Mebusların vükelaya yaranmak için mecliste bulunmadığını” dile getiren Adana Mebusu Kozanlı Mustafa Efendi⁵⁴ ile “bizim vazifemiz hükûmetin eksikliklerini ve iyi icraatlarını tespit etmektir” biçiminde konuşan Aydın Mebusu Yenişehirlizade Hacı Ahmed Efendi, bu varlık çabasına örnektir.⁵⁵ Mecliste bazı mebusların ötekilerine kıyasla daha nitelikli varlık gösterdikleri, daha çok söz aldıkları ve denetim araçlarına daha sık başvurdukları görülmektedir. Kuşkusuz, ilk meclis deneyiminde parlamentonun çok etkili olamayışı, kendisine verilen denetim araçlarının sınırlı olmasından da kaynaklanıyordu. KE’nin 38. maddesi ve 1877’de hazırlanan MM Dahilî Nizamnamesi’nin 29, 30 ve 31. maddeleri, *istizah* (gensoru) müessesesini düzenliyordu. Parlamento kültüründe öteki denetim araçları olan soru, meclis araştırması ve genel görüşmeye ilişkin KE ve İçtüzükte herhangi bir madde bulunmaması, genellikle, denetim aracı olarak istizahın kullanılmasına yol açmıştır. Heyeti Mebusan bir ya da birkaç üyenin teklifi üzerine, kendi yetkisi dahilinde bulunan hususlardan biri ile ilgili konuda bakanlar kurulu üyelerinden biri (bakan) hakkında üçte iki çoğunlukla Divan-ı Aliye sevk kararı alabilecek ve Padişahın bu kararı onaylamasından sonra, ilgili bakan, Divan-ı Aliye sevk olunabilecekti. Parlamentonun elindeki bu tek denetim yolunun sonucu padişahın onayıyla gerçekleşebilecekti.⁵⁶ Kısa süren I. Meşrutiyet’in parlamento deneyimi, Osmanlı İmparatorluğu’nun yakın siyasal tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. MM hükümet düşürme yetkisi olmadığı halde, İbrahim Edhem Paşa kabinesini istifaya zorlamıştır.⁵⁷

MM zabıtlarını Türk kâtipler ile yurtdışından getirilen uzmanlar tutmuştur. Osmanlı Arşivindeki araştırmada Bonrini isminde İspanyol bir stenografin tayinine ilişkin bir evrak tespit edilmiştir.⁵⁸ 1910’da Çırağan Sarayı yangınında MM arşivi de yok olduğundan elimizde dönem basını kaynak alınarak iki cilt halinde Hakkı Tarık Us tarafından hazırlanmış olan “Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri” dışında

54 Hakkı Tarık Us (Hazırlayan) *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Vakıf Matbaa Gazete Kütüphanesi, C. 2, İstanbul, 1954, s. 56.

55 a.k., s. 336.

56 Orhan Aldkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 3. Baskı, İstanbul, 1978, s. 61.

57 Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasîsi ve...” s. 35.

58 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ. DUİT Gömlek 11, Dosya: 106.

tam bir kaynak bulunmamaktadır.

MM, birinci devrede 50 toplantı yaparak 3,5 ay (19 Mart 1877-28 Haziran 1877) ve ikinci devrede ise 30 toplantı yaparak 3 ay (13 Aralık 1877-14 Şubat 1878) olmak üzere, toplam 6,5 ay faaliyet göstermiştir.⁵⁹ Meclis'in tatil edilmesiyle birçok mebus yaşadıkları yerlere dönerken bazıları sürgüne gönderilmiştir. Bunlar, Edirne Mebusu Rasim, Suriye Mebusu Yusuf Ziya, Halep'ten Nafi ve Manok Efendiler ve Aydın Mebusları Yenişehirizade Ahmed ve Menekşelizade Emin Efendilerdir.⁶⁰ Meclis zabıtları incelendiğinde bu isimlerin hem daha sık söz aldıkları hem de denetim mekanizmasında daha etkin oldukları görülmektedir.

Osmanlı-Rus Harbi'nin meclisin faaliyetlerine başlamasından bir ay kadar sonra 24 Nisan 1877'de patlak vermesi ile birlikte istizahlar savaş konusuna odaklanmıştır. Meclis'te bu süreçte Ardahan'ın düşmesi üzerine bazı Erzurum mebusları "Komutanlar nasıl hareket ediyor? Ardahan önemli bir yerdir. Ne yolda verildi, bunun açıklanmasını istiyoruz" diyerek, meclisi denetim görevini yapmaya çağırışlardır. Ayrıca, komutanların divan-ı harbe gönderilmesi, açık müzakerelere dahil olarak mecliste hesap verilmesi talepleri de meclisteki görüşmelere konu olmuştur.⁶¹

Savaş öncesi ve süresince talep edilen istizahlar dönemin siyasî yaşamı hakkında önemli bilgiler verdiğinden irdelenmesi gerekir. MM'de gündem olup görüşülmüş her husus şüphesiz dönemin siyasi ve kültürel bağlamı hakkında önemli fikirler vermekte ve döneme ışık tutmaktadır.

2.3. Reisler ve Mebuslar

Meclis'in ilk reisi, Padişah tarafından bir hatt-ı hümayun ile tayin edilen İstanbul Mebusu Ahmed Vefik Efendi'dir. Başkanvekilleri seçiminin yapılmış olduğu zabıt ceridesinde kayıtlı olsa da isimlere yer verilmemiştir. Ayrıca, 56 inikaddan (oturum) oluşan birinci dönem istisnasız olarak Ahmed Vefik riyasetinde toplanmıştır. 26 Mart 1877 tarihinden başlayarak inikadlarda kendisinden paşa olarak söz edilmektedir.⁶² Ahmed Vefik, yukarıda belirtildiği gibi anayasa taraftarı değildir. İkinci dönemde Meclis açıldığında hükûmetin başında başvekil sıfatı ile bulunuyordu. Sadareti başvekilâlete çeviren Paşa, öteki nazırların da padişah karşısında sorumluluğunu sağlamıştır. Başvekil makamını koruyarak dâhiliye nazırı olarak

59 Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasîsi ve...", s. 35.

60 Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 240.

61 Güneş, *Türk Parlamento Tarihi...*, s. 203-207.

62 Akşin, "I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı (I)", s. 23.

görev yapmıştır.⁶³ Paşa, nobranlığı, ters ve huysuz tavırları ile meclis üzerinde disiplin ve hatta baskı kurmayı başarmıştır.⁶⁴ Birinci dönemde reisi olduğu Meclisin feshinde parmağı olduğu söylenir.⁶⁵

İkinci dönemde Meclis Başkanı ve başkanvekillerinin seçimi yapılmıştır. KE ve MM Dâhili Nizamnamesine göre, başkanlık ile birinci ve ikinci başkanvekillerinin seçiminde oy sayısına göre üçer aday belirlenecek ve padişah bu isimlerden birini, ilgili makama atayacaktı. Birinci oylamada en çok oyu alan Sadık Paşa'nın çekilmesi üzerine ikinci oylamada Hasan Fehmi Efendi en çok oyu alınca, padişah tarafından başkanlığa atanmıştır. Hasan Fehmi Efendi, Ahmed Vefik Paşa'ya kıyasla daha ılımlı ve yumuşak bir karaktere sahipti. İkinci dönemde başkanın yine bir İstanbul mebusu olması dikkat çekicidir. Sultan II. Abdülhamid, birinci vekillığe, vekillik adaylarından birini değil, başkanlık adaylarından Şeyh Bahtin Efendi'yi atamıştır. İkinci vekillığe ise tamamen sürpriz olarak, adaylar arasında ismi geçmeyen Ohannes Hüdaverdi Efendi atanmıştır.⁶⁶ Aşağıda, kısa süren MM'da sınırlı denetim sürecinde öne çıkan mebusların yönelttiği istizahlar incelenecektir. Bu mebusların büyük bir bölümünün ortak bir başka özellikleri, MM tatil edildikten sonra sürgün edilmeleri ya da İstanbul'dan uzaklaştırılmalarıdır.⁶⁷

2.3.1. Edirne Mebusu Rasim Bey

I. Meşrutiyet'in iki devresinde toplam 29 adet istizah önergesinin 4 tanesini veren Rasim Bey, zabıt ceridelerinde sıklıkla anılan, etkin bir mebustur. Ayrıca, Rasim Bey'in bir araştırma komisyonu talebi olmuştur.

Rasim Bey, 22 Ocak 1878 günü Edirne'ye bağlı olan Kızanlık ve Zağra bölgelerinden çok sayıda muhacirin trenlerle İstanbul'a getirilmesinin nasıl eziyete dönüştüğünü ve yolda binlerce insanın soğuktan öldüğünü, İstanbul'a ulaşanlar arasında hala ölümlerin vuku bulduğunu dokunaklı biçimde kürsüden ifade ve Babî'î'den istizah etmiştir. Yük katarlarının 48 saatte İstanbul'a ulaşabildiği bu yerden seyahatler neden sekizer dokuzar gün sürmüştür? Rasim Bey'e göre, demiryolu şirketi müdürü ve Edirne'deki Prusya konsolosu muhacirlerin nakli ile ilgili gayreti göstermemiştir. İlginç bir başka husus, Rasim Bey'in görevli olarak gidip yerinde inceleme yapıp, dönüşünde bu istizah talebinde bulunmuş olmasıdır.

63 Recai Galip Okandan, *Amme Hukuku Tarihinde Birinci Meşrutiyet Devri ve Karakteristik Vasıfları*, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1948, s. 65.

64 Akşin, "I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı (I)", s. 27-30.

65 Necdet Öklem, *1877 Meclis-i Mebusanı ve İller Kanunu*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1982, s. 18.

66 Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 26.

67 a.k., s. 410.

Meclis Reisi Hasan Fehmi Efendi, burada iki konunun olduğunu söyler. Bunlardan birinin taşımadaki usulsüzlük, diğerinin ise taşıma süresinin uzunluğu olduğuna ve farklı yerlere sorulması gerektiğine işaret eder. Reis, usulsüzlük meselesinin Babiâli'ye hemen sorulabileceğini ifade eder. Bunun üzerine Emin Efendi çok acele yazılmasını ve Mustafa Efendi de konuşmanın bir suretinin eklenmesini talep eder. Böylece, istizah talebi kabul edilir.⁶⁸ Ancak Babiâli'den istizaha yanıt gelip gelmediğine ilişkin zabıt ceridesinde bir bilgi bulunmamaktadır.

Nizamnameler görüşülürken çoğunlukla usul hakkında görüş bildiren Rasim Bey'in öteki üç istizahının hepsi malî konulardadır. Rasim Bey, farklı tarihlerde sırasıyla harp harcamalarına,⁶⁹ Telgraf Nezareti bütçesine,⁷⁰ Bahriye askerleri tarafından ganimet olarak ele geçen tuzların nereye harcandığına ilişkin⁷¹ istizahlarda bulunmuştur.

Ayrıca, Edirne Mebusu Rasim Bey, malî bir başka konuda araştırma yapılmasını önermiştir. Yurt dışına buğday çıkarma yasağına karşın Mösyö Zarifi kırk bin kile buğdayı (yaklaşık 1.200 ton) Avusturya'ya götürebilmiştir. Konu hakkındaki araştırmanın muhacir komisyonuna havale edilmesi, mebuslarca kabul edilmiştir.⁷² Rasim Bey önergesini açıklarken, kendisinin de iki bin kile mısırının olduğunu söyler ve nakil izni alamadığından dolayı mahsulün tarlada yandığından yakınır. Rasim Bey'in ayrıca, Mösyö Zarifi'nin nakil iznini ne yolla aldığını bildiğini söylemesi, padişahı töhmet altında bırakmaktadır. Zira, Mösyö Zarifi'nin Sultan II. Abdülhamid'e hususi yakınlığı olduğu ve bu mali imtiyazlardan doğrudan padişahın yararlandığı iddia edilmektedir. Bu arada, 2. Dönem zabıt ceridelerinin dört yerinde Mösyö Zarifi'nin ismi usulsüzlüklerle anılmaktadır. Mebusların bu mevzuları açık bir biçimde dile getirmiş olmalarının padişahın nefretine neden olduğu düşünülmektedir.⁷³ Meclis'in tatil edilmesinden sonra, Rasim Bey, Bursa'ya sürgüne gönderilmiştir.⁷⁴

2.3.2. Aydın Mebusu Menekşelizade Hacı Emin Efendi

Mebuslardan hükümeti en fazla eleştirenler arasında Aydın Mebusu Menek-

68 a.k., s. 187.

69 Hakkı Tarık Us (Hazırlayan), *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Vakıf Matbaa Gazete Kütüphanesi, C. 1, İstanbul, 1939, s. 269.

70 a.k., s. 331.

71 Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 202.

72 a.k., s. 202.

73 Akşin, "I. Meşrutiyet Meclisi Mebusanının Ele Aldığı Başlıca Sorunlar (II)", s. 114.

74 Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 410.

şelizade Hacı Emin Efendi önde gelmektedir.⁷⁵ Mösyö Zarifi'nin usulsüzlükleri konusu görüşülürken kendisi bölge valisini de sorumlu tutarak Rasim Bey'e hak vermiştir.⁷⁶

Menekşelizade Emin Efendi, 3 Ocak 1878'de Osmanlı-Rus Harbi hakkında Hükûmetten istizah talebinde bulunmuştur. Dokuz maddelik uzun konuşması farklı konuları içerdiğinden, Meclis Reisinin önerisiyle önce komisyonda görüşülüp daha sonra heyete sunulması öngörülür. Ancak zabıt ceridelerinde konunun yeniden gündeme geldiğine ilişkin bir bilgiye rastlanmamaktadır. **Öte** yandan, Hakkı Tarık Us, elindeki bir yazma nüsha ile yaptığı kıyaslamalar ışığında, konuşma metninin Namık Kemal'in kaleminden çıkmış olduğunu öne sürmektedir. Zira, Menekşelizade ile Namık Kemal'in dostluğu bilinmektedir. Namık Kemal kendini ifşa etmemiş ve harp hakkındaki görüşlerini alışılmış üslubundan farklı olarak kaleme almıştır.⁷⁷

Menekşelizade Emin Efendi, 22 Ocak 1878'de Seraskerlik makamından örfî idare (sıkıyönetim) dolayısıyla verilen sürgün cezaları hakkında istizah talebinde bulunmuştur.⁷⁸ Edirne Mebusu Rasim Bey ve Adana Mebusu Kozanlı Mustafa Efendi de kendisine destek verir ve istizah kabul edilir. 26 Ocak'ta henüz yanıt gelmediğinden bir iki gün içerisinde Seraskerlikten yanıt alınması amacıyla gerekenin yapılması, Emin Efendi tarafından talep edilir. Ayrıca, sürgün edilene ilişkin kayıt ve defterlerin görülmesi amacıyla bir tezkere yazılmasına karar verilir.⁷⁹ Bu tezkereye yanıt gelmeyince, Emin Efendi 4 Şubat 1878'de bir tekid (uyarı) yazısı yazmayı teklif eder ve teklifi kabul edilir. Bu toplantıda, mebusların sorularına 15 gün içerisinde yanıt alma hakları olduğu da dile getirilir.⁸⁰ 11 Şubat günü hala yanıt gelmediğinden, ikinci bir tekid yazısı gönderilmesi önerisi kabul edilir.⁸¹ Emin Efendi, tüm gayretlerine ve ısrarcı tutumuna karşın bu konuda sonuç alamamıştır. "Basiret" gazetesinin 2 Şubat sayısında "Yozgatlı eşrafından bir vatansever" tarafından Menekşelizade'nin istizah önergesine teşekkür yazısı gönderilmiş olması da dikkat çekicidir.⁸²

Meclis'in tatil edilmesinden sonra sürgüne gönderilen Emin Efendi hakkında Osmanlı Arşivinde birkaç evrak tespit edilmiştir. Bunlardan birinde, kendisi

75 a.k., s. 22.

76 a.k., s. 397.

77 a.k., s. 70.

78 a.k., s. 182-183.

79 a.k., s. 187.

80 a.k., s. 304.

81 a.k., s. 388.

82 a.k., s. 73.

hakkında İzmir’i İngiltere idaresine geçirmeye çalışmak ithamıyla soruşturma geçirdiği yer almaktadır.⁸³ Meclis’in tatil edilmesiyle, Emin Efendi, öteki “muhalifler” gibi İstanbul’dan uzaklaştırılmıştır. Bir yıl sonra mecburî ikamette bulunduğu Ereğli’nin havasının iyi gelmediğini bildirmiş ve hacca gitmek amacıyla izin istemiştir.⁸⁴

2.3.3. Aydın Mebusu Yenişehirizade Hacı Ahmed Efendi

Mecliste sık söz alarak etkili bir denetimde yapan bir başka mebus da Yenişehirizade Hacı Ahmed Efendi’dir. Yukarıda ikinci dönemde yapılan başkanlık ve başkan vekilleri seçimlerine değinilmişti. 31 Aralık 1877’de Aydın Mebusu Yenişehirizade Hacı Ahmed Efendi, seçimlerde belirlenen adayların bu kişiler olmadığını hatırlatmış ve durumun İçtüzüğe aykırı olduğunu söylemiştir. Meclis Reisi İstanbul Mebusu Hasan Fehmi Efendi ise sadece “onu tahkik ederiz” yolunda bir yanıt verip başka bir konuya geçmiştir.⁸⁵

Namık Kemal, Midilli’deki ikameti sürecinde Menemenizade Rıfat Bey aracılığıyla İstanbul’dan bilgi alabilmiştir. Meclisin faal mebuslarından Yenişehirizade Ahmed Efendi ile haberleşmesi olası görülmektedir.⁸⁶ Bir başka Aydın Mebusu olan Menekşelizade Emin Efendi gibi Yenişehirizade Ahmed Efendi’nin de Yeni Osmanlıların öncülerinden Namık Kemal’e olan yakınlığı bilinmektedir.

3 Ocak 1878’de malî konular görüşülürken ek ödenek konusunda maliye nezaretinden gelen bir tezkere okunmuştur. Bunun üzerine Yenişehirizade Ahmed Efendi söz alarak, Seraskerliğin silah altında altı yüz bin asker olduğunu bildirip, buna karşılık 15 milyon lira ödenek aldığını, ancak bu sayıda askerin olmadığını iddia etmiştir. Arkasından Maliye Nazırı Yusuf Paşa, Ahmed Efendi’ye verdiği yanıtta, Seraskerliğin hesaplarını düzgün bir biçimde tuttuğunu ve doğrudan doğruya bu makama sorularak paraların nereye harcandığını öğrenebileceklerini ifade eder. Ahmed Efendi yeniden söz aldığı vükelaya güvendiğini, ancak hesapları da görmek zorunda olduğu söyler. Zira, mebusları kendilerini seçip Meclis’e gönderen adamları da temin etmek (inandırmak) zorundadır. Ahmet Efendi, bu sözleriyle parlamenter denetim konusunda sorumluluğunu dile getirmektedir.⁸⁷ Mebus arkadaşına katılan Astarıcılar Kethüdası Ahmed Efendi ise onlardan istenilen tüm tekâlifleri (vergi ve harçlar) verdiklerini söylemiş ve konuşmasını şöyle sürdürmüştür: “Geçen sene bir iş için üç ay uğraştık, üç kere tezkere gönderdik.

83 BOA, 9 Ca 1296, Y.PRK. BŞK Dosya No: 2, Gömlek No: 15.

84 BOA, 20 L 1296, Y.A RES Gömlek: 4, Dosya: 54.

85 Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 30.

86 Oğuz, “Birinci Meşrutiyet Meclisi’nin...”, s. 58

87 Gazel, “Birinci Meşrutiyet...”, s. 276.

Bizim istediğimizi niçin yapmadılar? İrade-i seniyye çıktı. Ne için sakladılar? Milletten para almasını biliyorlar, müfredatı göstermiyorlar. Paraları ne yaptılar? Biz de görelim, ne yapıldı? İrade gelmişken ne için ketm ettiler?”⁸⁸

Zabıt ceridesinde yer alan bilgiye göre, maliye tezkeresine yer verilemediğinden, ilave olarak talep edilen miktar da tespit edilememiştir. Bir kaynakta bu miktarın 5 milyon lira olduğu ifade edilmektedir.⁸⁹ Aynı kaynağa göre, Yenişehir-lizade, mebusların maaşlarının yalnızca dörtte birini ve birer ikişer beygir vermek suretiyle fedakârlıkta bulduklarını, oysa en aşağı yarım maaş vermeleri gerektiğini savunmuştur. Ayrıca, devlet memurları olan bakanların, “her türlü fedakârlığa katlanmaya razı olan bu milletten ibret almalarını” tavsiye etmiştir. Hacı Ahmet Efendi de öteki “muhalifler” gibi MM’in tatil edilmesinden sonra İstanbul’dan uzaklaştırılmıştır.

2.3.4. Halep Mebusu Nâfi Efendi

MM’da en sert muhalefet yapan gruptan ve arkasından II. Meşrutiyet Meclisi’nde de görev alan Halep Mebusu Nafi Efendi, 14 Mayıs 1877’de, Maliye Nezaretinin çalışmalarını kapsayan bir gensoru önergesi vermiş ve aşağıdaki sorulara izahat verilmesi talep edilmiştir:

1. Devletin gelirini-giderini saptamak için 10-15 yıllık gelir ortalamasını tespit etmek lazımdır. Bu ne kadardır? Alınması gereken verginin ne kadarı toplanmış, ne kadarı toplanamamıştır?

2. Devlet gelirleri 10-15 yıldan beri artıyor mu? Yoksa azalıyor mu? Artıyor ise yıllık artış ne kadardır?

3. Bu artıştan ne kadar istifade edilmektedir? İç ve dış borçlanmadan dolayı her yıl bütçeye gelen faiz yükü bütçedeki yıllık artışa uygun mu? Uygun değil ise aradaki fark ne kadardır?

4. Yararsız memurlar ve giderlerin artması standard gelirleri aşılıyor; MM, bütçenin islahı için ne düşünüyor?

5. İç güvenlik dolayısıyla yapılan harcamaların ülkeyi nereye götüreceğini gösteren istatistikler, mali hesap cetvelleri var mı? Var ise nasıldır? Yok ise, Maliyenin geleceğine güveni gösterecek karşılaştırma nasıl yapılır?⁹⁰

MM Reisi, son derece ayrıntılı mali analizleri gerektiren bu istizahı kabul et-

88 Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 73-74.

89 Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni Devr-i...*, s. 262.

90 Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 248. Ayrıca bakınız, Güneş, *Türk Parlamento Tarihi...*, s. 109.

memiştir. Reis, her yıl yayınlanan mali cetvellerden mebusun talep ettiği bilgilerin elde edilebilecek olduğunu ifade etmiştir.⁹¹

Trabzon açıklarında herhangi bir direniş olmadan Rusya'ya teslim edilen Mersin Vapuru MM'in gündeminde geniş yer tutmuştur. Vakit Gazetesi'nden olayı okuyan Halep Mebusu Nâfi Efendi, 31 Aralık 1877'de Bahriye Nezareti'nden konuyu istizah etmiştir. Yenişehirli zâde Ahmed Efendi, konuşmasında devletin bu kadar zırlı varken, böyle bir olayın vuku bulmasına yüreklerin dayanmayacağına söyleyerek, istizah talebine destek verir.⁹² Serasker Rauf Paşa ve Bahriye Nazırı Said Paşa 5 Ocak 1878 günü meclise gelerek istizaha yanıt verirler, ancak verdikleri yanıt yeterli bulunmaz. Yeniden istizah önergesi yazılması kararı alınsa da, önergenin yeniden yazılıp yazılmadığı ve yanıt hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁹³ Arkasından, Yenişehirli zâde Ahmed Efendi yine gazetelerde Mersin Vapuru kaptanının Dalmaçyalı olduğuna ilişkin yazılar görüldüğünden söz ederek işin aslını sormuştur.⁹⁴ Halep Mebusu Nâfi Efendi mevzunun peşini bırakmamış ve bir araştırma komisyonu kurulmasını önermiştir. Ancak Seraskerlikten yeniden yanıt gelmeden böyle bir komisyonun kurulması MM başkanlığınca uygun görülmemiştir.⁹⁵ Nâfi Efendi, ilerleyen günlerde konuyu yeniden gündeme getirip, muhakeme (soruşturma) talebinde bulunmuştur. Riyaset, bu konuyu iki devlet adamının birbirine sual sorması olarak ele almış, soruşturma talebini yersiz görmüş ve kabul etmemiştir.⁹⁶ Nâfi Efendi, MM'in tatilinden sonra İstanbul'dan uzaklaştırılanlar arasında yer almıştır.

Tarık Zafer Tunaya bir çalışmasında, Mersin Vapuru görüşmelerine ilişkin bir efsaneyi nakleder. Bu efsaneye göre, Bahriye Nazırı mecliste söz aldığı anda "Vapur zaten eski idi" yolunda bir savunma yapmıştır. Astarcılar Kethüdası Ahmed Efendi ise "Ben vapuru değil bayrağın şerefini soruyorum" biçiminde mukabelede bulunmuştur. Bu konunun bu biçimde görüşüldüğü meclis kayıtlarında yer almasa da, halkın MM'a yönelik efsanevi bakış açısını göstermesi bakımından Tunaya'nın tespiti ilgi çekicidir.⁹⁷ Öyle ki, ortada hükümetten bayrağının şerefini soran bir meclis bulunmaktadır. Halka mal olan bu efsane meclise ve mebuslara verilen önemi gösteren bir örnektir.

91 Gazel, "Birinci Meşrutiyet...", s. 273.

92 Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 31-34.

93 a.k., s. 153.

94 a.k., s. 87.

95 a.k., s. 86.

96 a.k., s. 91.

97 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler...*, s. 31.

2.3.5. Suriye Mebusu Yusuf Ziya Efendi

Meclis görüşmeleri incelendiğinde öne çıkan bir başka kişilik Suriye Mebusu olan Yusuf Ziya Efendi'dir. Meclis'te henüz ilk konuşmalarda söz alarak mebusların kendi seçim çevresinin değil tüm Osmanlı memleketlerinin mebusları olduğunu söyleyen Yusuf Ziya Efendi etkili bir varlık göstermeye çalışmıştır.⁹⁸ Yusuf Ziya Efendi, 2 Şubat 1878 günü Yafa-Kudüs Demiryolunun gecikme nedenini Nâfia Nezareti'nden istizah etmiştir. İstizaha yanıt vermek üzere Şûra-yı Devlet üyesi Bedros Efendi meclise gelmiştir. Bedros Efendi resmi işlerin 7 Şubat itibarıyla bitirildiğini açıklar. Yusuf Ziya Efendi bunun üzerine elinde bazı belgeler bulunduğunu ve bunlara göre gecikmede bazı bakanlıkların da sorumlu olduğunu belirtir. Daha sonra, Yenişehirizade Hacı Ahmed Efendi mebusun elindeki belgelerin kurulacak bir komisyonda incelenmesini önerir. Yusuf Ziya Efendi, sözleşmede son aşamaya geldiğinden ve elindeki çeşitli dillere ait belgelerin tercümesinin zaman alacağından, hükûmete iki hafta süre verilmesini istemiştir. Böylece, komisyon kurulmadan müzakereler sona erer.⁹⁹ Yusuf Ziya Efendi, MM tatil edildikten sonra İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır.

2.3.6. Farklı Meseleler

Birbirinden bağımsız olan, ancak meclis tartışmalarının gelişimine göre biçimlenen sorular bu başlık altında değerlendirilecektir. Görüleceği üzere, MM'da Osmanlı-Rus Harbi ve neden olduğu muhacir (göçmen) hareketlerinden, dil birliğine, gayrimüslim tebaanın bağlılığına, mahallî sorunlardan, kirli vapur dumanına kadar farklı konular gündeme gelebilmiştir.

Belediye Meclislerinde farklı diller konuşulmasına müsaade edilmesi mebus talebiyle gündeme gelen konulardan bir başkasıdır. Suriye vilayetinden Nikola Nakkaş Efendi, sadece Türkçe konuşulmasının bir zorlama olduğunu, dolayısıyla özgürlüğe engel olduğunu ifade eder. Gerekece olarak da kendi geldiği bölgede birçok kişinin Türkçe bilmediğini söyler. Meclis Reisi Ahmed Vefik Paşa sert bir duruşla, Türkçe bilmemenin mazeret olamayacağını ve ortak dilin itihhat sağlamak amacıyla gerekli olduğunu dile getirir.¹⁰⁰

98 Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 1, s. 26. 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi'de 71. madde, "Heyeti Mebusan âzasının herbiri kendini intihap eden dairenin ayrıca vekili olmayıp umum Osmanlıların vekili hükmündedir." şeklindedir. Yusuf Ziya Efendi bu maddeye çağrışım yapmaktadır. 1982 Anayasası'nda 80. madde genel temsil niteliğine değinmektedir. Bu durum Osmanlı devrinden günümüze anayasalarda sürekliliğe örnek teşkil eder.

99 Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 316-323.

100 a.k., s. 313.

Bu arada, Meclis Başkanlığı'nın bazı konuları tartışmaktan hatta gündeme getirmekten kaçındığı görülmektedir. Özellikle, Osmanlı-Rus savaşının sürdüğü hassas dönemde ayrılıkçı olarak değerlendirilebilecek hareketlere mesafeli davranmakta ve ülkenin birliği düşüncesi etrafında kenetlenme yanlısı tutum takınmaktadır. Aydın Mebusu Mina Efendi, İstanbul gazetelerindeki (isimler belirtilmemiş) yazılardan yola çıkarak, Ermenilerin devlete bağlılığına ilişkin bazı kuşkuvarlıkların olduğunu dile getirir. Böyle bir gündemin açılması olasılığı İstanbul Mebusu Agop Efendi'yi rahatsız eder. Agop Efendi, Mina Efendi'nin sorusunun amacını anlamadığını ifade eder. Meclis Reisi ise farklı bir konuya geçmeyi tercih ederek ortamın gerilmesini önler.¹⁰¹

Agop Efendi, 23 Ocak tarihli *Courrier d'Orient* gazetesinde Burgaz'dan hareket eden ve muhacir sevkıyatı yapan bir gemiden liman vergisi adı altında 20 lira tahsil edildiğini okumuş ve ertesi gün mecliste bu konunun Bahriye Nezareti'nden sorulmasını teklif etmiştir. Heyet bu istizahı kabul etmiştir.¹⁰² Zabıt ceridelerine göre istizaha yanıt gelmemiş olsa da, bu istizah meclis gündeminde geniş yer tutan savaş ve muhacirler ile ilişkili örneklerden biridir.

Mebusların soruları ve hükûmetten talepleri bazen mahallî sorunlar ya da çıkarlar etrafında oluşturulmaktaydı. Örneğin, 14 Haziran 1877'de Erzurum mebusu Danyal Efendi, Erzurum halkının harpte göstermiş olduğu fedakârlıklara ek olarak yaşadıkları yıkım dolayısıyla zor durumda olduğunu, Van ve Erzurum gibi muharip vilayetlerin istikraz-ı mecburî'den muaf tutulmasını önerir. Bir başka Erzurum mebusu Hamazasb Hallacyan Efendi bu düşünceye katılmadığını söyler. Bunun üzerine, öteki mebuslar da kendi memleketlerinin de fedakârlıkta bulunduğunu ve herhangi bir vilayetin kayırlamayacağını dile getirmişlerdir.¹⁰³ Mebusların bölgeleri hakkında ileri sürdükleri ortak sorunlar arasında *ehliyetsiz valiler ve hırsız defterdarlar* olduğu da ileri sürülmektedir.¹⁰⁴

Halep Mebusu Manok Karaca Efendi 24 Ocak 1878 günü ülkede okuryazarlık hakkında bilgi verilmesini Maarif Nezaretinden sormuştur. Meclis Riyaseti ise kendisinden istizah talebini yazılı olarak vermesini talep etmiştir.¹⁰⁵ Bu soru farklı bir ana gündem arasında değildir ve talî bir biçimde sorulmuştur. Bu durum konu hakkında bilgi alma gereksiniminin Manok Karaca Efendi tarafından o anda hissedildiği izlenimini vermektedir. Manok Karaca Efendi'nin daha sonra bu soruyu yazarak Meclis Başkanlığı'na sunup sunmadığı bilinmemektedir. Dolayısıyla bu konu yeniden gündeme gelmemiştir.

101 a.k., s. 248.

102 a.k., s. 215.

103 a.k., s. 369.

104 Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu...", s. 175.

105 Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 215.

Açılışından kısa bir süre sonra nizamnameleri, sonrasında ise savaşa bağlı meseleleri görüşen Mecliste farklı gündem maddelerinden birini Kastamonu Mebusu Salim Efendi oluşturmuştur. Salim Efendi gemilerde dumanı az çıkan kömür kullanılmasını talep etmiştir. Çobanlar bile dumanın gemiden iki buçuk saat evvel görüldüğünü dillerine dolamışlardır. Oturumda bulunan Bahriye Nazırı, bu durumun yerli kömür kullanıldığından kaynaklandığı yanıtını vermiştir.¹⁰⁶ Mebus Salim Efendi'nin çevre kirliliğini mi yoksa Osmanlı bahriyesinin imajını mı önde tutarak bu talepte bulunduğu bilinmemektedir. Ancak MM, böylelikle çok farklı bir konuya da değinmiş olmaktadır. Buradan hareketle ifade edebilir ki, MM'in faaliyet süresi uzun olsaydı ve temel gündemi savaş olmasaydı, ilerleyen zamanda farklı konularla ilgilenecek ve hükümete farklı konularda sorular yöneltme olanağı olabilecekti.

DEĞERLENDİRME

KE'deki bazı önemli sınırlamalara ve II. Abdülhamid'in meşrutiyete şüpheli bakışına karşın, MM üyelerinin özgürlükçü ve eleştirel yaklaşımları, sadrazamın azledilmesini ve savaş sorumlularının Divan-ı Harb'te yargılanmalarını sağlamıştır.

Osmanlı'da parlamentoculuğun başlaması, daha önce örneği görülmemiş bu sürecin Avrupalılar tarafından yakından izlenmesine ve Meclisin ilk günlerinin değerlendirilmesine yol açmıştır. *Times* muhabiri White Morris, Meclis çalışmalarını izlediği mebusları takdir eder. Ona göre, eksikliği duyulan tek unsur devletin parlamenter deneyiminin olmayışıdır.¹⁰⁷ Öte yandan, Osmanlı MM'ına eleştirel yaklaşan Fransız diplomat Victor Bérard, hükümet ve Padişah karşısında mebusların etkisini küçümseyerek bu Meclisi "Evet efendim meclisi" olarak nitelendirmiştir.¹⁰⁸

Toplumun farklı dinlerine üye ve üst tabakalardan gelen mebuslar, bir çatışma alanı yaratmaktan ziyade temel konularda birlik içerisinde kalmışlardır. Bununla birlikte, güçler ayrılığı oluşmadığından, özellikle MM ile Heyet-i Vükela arasında yetki savaşları ortaya çıkmıştır. Birçok konu Mecliste tartışılmıştır. Henüz demokratik kurallar yerleşmediğinden, iç tüzük hükümlerinin yeterince uygulanmadığı 1877 MM'ında, mebusların bazen hükümeti sert bir biçimde denetlemeye yöneldikleri görülmektedir. Eski sadrazamlardan Mahmut Nedim Paşa'nın devlete, millete ve memlekete zararı dokunduğu vurgulanarak, yargılamanın sürdürülmesi ve cezasını çekmesi istenmiştir. Rus yanlısı siyaseti ile "Nedimov" olarak anılan

106 a.k., s. 90.

107 Gazel, "Birinci Meşrutiyet...", s. 271.

108 Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 237.

Paşa'nın bu süreçte cezalandırılmasının istenmesi toplumsal bir isteğin meclisteki yansımaları olabilir. Meclis genel kurulu bazı mebusların bu isteğini kabul etmiştir. Ancak nihai karar padişahın olduğundan, MM bu kararını bir yazı ile Bab-ı Âli'ye bildirip, rahatsızlığını ifade etmekten başka bir eylem yapamamıştır.¹⁰⁹

Mebusların soruları ve istizahları çoğunlukla gazetelerden edindikleri bilgilere dayandırdıkları söylenebilir. Anlaşıldığı kadar, *Courrier d'Orient*, *Vakit*, *Basiret*, *La Turquie* gazeteleri en fazla okunan ve mebuslar arasında popüler gazetelerdir. Ancak ziyaret ve yerinde inceleme sonrasında ortaya çıkan istizahlar da olmuştur. Ziyarete ve gözleme dayalı bir istizah Edirne Mebusu Rasim Efendi tarafından talep edilmiştir.

MM Başkanlığının soru ve istizah taleplerini öncelik sırasına koyduğu söylenebilir. Örneğin, Meclis Reisi, ülkede okuryazarlık oranını öğrenmek isteyen mebusa sorusunu yazılı olarak tevcih etmesini istemektedir. Oysa, muhacirlerin naklinde usulsüz olarak para talep edilmesi konulu bir önceki istizah hemen kabul edilmiştir.¹¹⁰ Benzer bir biçimde Edirne'den gelirken vefat edenlerin durumu Babıâli'den derhal sorulmuştur. Bu örneklerden hareketle, MM'in bilhassa muhacirlere *merhametli*, fırsatçılığa tevessül edenlerin tespiti ve cezalandırılmasında *aceleci* bir topluluk olduğu sonucu çıkarılabilir.

Savaş ve savaşla ilgili göçmen sorunları mecliste gündeme gelen başlıca konulardandır. MM'in kapatılmasının (tatil edilmesinin) bir nedeni de Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde meclisin, sertleşen tutumuyla, Babıâli ve hatta sarayı töhmet altına bırakması olmuştur. İstanbul Mebusu Astarıcılar Kethüdası Ahmed Efendi'nin Yıldız Sarayındaki toplantıda sarf ettiği sözler de bir kırılma noktası oluşturmuştur. Hükümetler ve ordu komutanları hakkında ağır konuşan mebusların "zat-ı şahane" olarak anılan padişaha yönelik hep mesafeli durdukları su götürmez bir gerçekliktir. Büyük olasılıkla, Ahmed Efendi'nin doğrudan Padişah'ı hedef alması meclisin tatil edilmesi konusunda etkili olmuştur. Tatil kararı padişahın iradesi olarak mecliste okunurken nutukta "hürriyetperver padişahımız" cümlesi geçince Meclisin tamamının alkışladığı rivayet edilmektedir.¹¹¹ Mebusan Heyetinin padişahın bu cümlelerine teşekkür niteliğinde alkış tuttuğu düşünülebilir. Zira "hürriyetperver padişahın" vakti geldiğinde MM'ı yeniden toplantıya çağırma olasılığının yüksek olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, protesto anlamında bir alkışlama uygulaması o tarihlerde olan bir şey değildi. Öte yandan, "padişahım çok yaşa" gibi ifadeler Osmanlı'da olumlu alkışlama olarak tanımlanmaktadır.¹¹²

109 Güneş, *Türk Parlamento Tarihi...*, s. 108-109.

110 Gazel, "Birinci Meşrutiyet...", s. 280.

111 Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılab*, s. 247.

112 Abdülkadir Özcan, "Alkış", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/>

MM'nin farklı Osmanlı unsurlarının alt kimliklerine bağlı olarak hükümete yönelik sert muhalefeti yanında birleştirici hareketleri de gözlenmektedir. Örneğin, Ermeni tebaanın bağlılığı meselesi gündeme alınmak istenmemiştir. Ayrıca, dil birliğinin gerekli olduğu, ittifadı (devletin birliğini) sağlamak üzere Türkçe'den başka dil kullanılmayacağı ve başka dilde yemin edilemeyeceği vurgulanmıştır.¹¹³ Bu yönüyle, millî birliğin bilhassa önemli olduğu harp sırasında, birliği bozma olasılığı olan her konuya mesafeli davranılmıştır.

Mebuslar halk tarafından doğrudan seçilerek gönderilmiş olduklarından tebaaya karşı sorumluluk hissettiklerine ilişkin konuşmalar yapmışlardır. Yukarı değinilenlerden farklı olarak, Selanik Mebusu Vasiliki Bey, "Bizi buraya gönderen halk gözünü dikmiş bakıyor. Yabancılar da bakıyor acaba Osmanlılar, padişahın ihsan ettiği KE'yi anladılar mı?"¹¹⁴ sözleriyle sorumluluk bilincini ifade etmiştir. İstanbul Mebusu Ohannes Hüdaverdi Efendi ise "...Babiâli de mesul biz de mesulüz. Umum ahali tarafından buraya gönderildik" sözleri ile tebaaya karşı sorumluluk anlayışını dile getirmiştir.¹¹⁵

Mebuslar yerel sorunları gündeme getirmekten geri durmamıştır. Erzurum Mebusu Danyal Efendi'nin bölgesine vergi muafiyeti talebinde bulunması buna örnektir. Suriye'den Abdürrahim Bey ise Osmanlı Tarihi boyunca memleketinden kimsenin sadaret (bakanlık) gibi yüksek makamlara tayin edilmediğinden şikâyet etmiştir.¹¹⁶ Yerel sorunlar farklılık gösterse de, vilayetlerin genelinde, görev yapan mutasarrıf ve memurlardan şikâyet edilmesi dönemin bürokratik sorunlarındaki benzerlikleri ortaya koymaktadır.

KE'nin Padişah tarafından ilga edilmediği sürece yürürlükte kaldığını belirten hüküm nedeniyle (KE, Geçici 116. Madde), ciddi talepler olmasa da MM'nin yeniden açılması istenmiştir.¹¹⁷ Buna karşılık, başından beri meşrutiyet düşüncesine "şüpheci" yaklaşan II. Abdülhamit, aldığı bir dizi önlemlerle kendisini denetlemeye yönelik parlamentoculuğun ilk deneyimini MM'yi tatil ederek bir anlamda "denetim altına" almıştır.

alkis, Erişim Tarihi: 01.09.2021.

113 Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008, s. 25.

114 Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 1, s. 84.

115 Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 75.

116 a.k., s. 222.

117 BOA., Y.EE., 80/3'den aktaran, Oğuz, "Birinci Meşrutiyet Meclisi'nin...", s. 57.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA) 20 L 1296, Sadaret Resmî Maruzât Evrakı, Gömlek No:4, Dosya No:54.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA) 9 Ca 1296, Yıldız Mabeyn Başkıtabeti Evrakı, Gömlek No:2 Dosya No:15.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA) İrade Dosya Usulü, Gömlek No: 11, Dosya:106.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı, 80/3.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılab, Takvim-i Vekayi Matbaası, C. 2, İstanbul, 1295 (Rumi).*

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, (Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.

Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, Kahire, 1326.

Akın, İlhan, *Siyasi Tarih*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1983.

Akşin, Sina, "I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı (I)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 25, S. 1, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/37017>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

Akşin, Sina, "I. Meşrutiyet Meclisi Mebusanı'nın Ele Aldığı Başlıca Sorunlar (II)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 25, S. 2, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/37003>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Aldıkaçtı, Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 3. Baskı, İstanbul, 1978.

Baykal, Bekir S., "I. Meşrutiyet'e Dair Belgeler", *Bellekten*, No: 96, Belge No: 10, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1960, s. 609-612, <https://belleten.gov.tr/tammetin-pdf/2898/tur>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)*, Papirus Yayınları, C. 1, İstanbul, 1997.

- Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period*, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1963.
- Eldem, Edhem, “Resimli Basında 1876 Darbesi”, *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, (Hazırlayan: Mehmet Ö. Alkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2017.
- Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2006.
- Gazel, Ahmet A., “Birinci Meşrutiyet Parlamentosunda Parlamentar Denetim: İstizah (Gensoru), Meclis Araştırması, Meclis Soruşturması, Genel Görüşme”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, <http://dergipark.gov.tr/sutad/issue/26279/276895>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.
- Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Dönemi, I. ve II. Meşrutiyet*, TBMM Vakfı Yayınları, C. 1-2, Ankara, 1997.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı Devleti Toplum ve Ekonomisi*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993.
- Karal, Enver Z., *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Dönemleri (1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 5, Ankara, 2017.
- Karal, Enver Z., *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 7-8, Ankara, 1962.
- Karpat, Kemal, *Politization of Islam*, Oxford University Press, New York, 2001.
- Kılıç, Kaya, Seda, *1876 Kanun-i Esasi'sinin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991.
- Kılıç, Seda, “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 30, S. 30, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1694/18080.pdf>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.
- Kızıltan, Yılmaz, *I. Meşrutiyet'in İlanı ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.
- Kili, Suna, “1876 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi”, *Kanun-i Esasi 100. Yılına Armağan*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1978.
- Kili, Suna-Gözübüyük, A. Şeref, *Türk Anayasa Metinleri “Senedi İttifaktan Günümüze”*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

- Kocabaş, Süleyman, *Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet*, Vatan Yayınları, İstanbul, 2001.
- Mahmut Celaleddin Paşa, *Mir 'at-ı Hakikat Cilt 1-3: Tarihi Hakikatların Aynası*, (Yayına Hazırlayan: İsmet Miroğlu), Berekât Yayınları, İstanbul, 1983.
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Oğuz, Ahmet, *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010.
- Oğuz, Ahmet, “Birinci Meşrutiyet Meclisi’nin Kapatılmasının Sonuçları Üzerine”, *Nevşehir Barosu Dergisi*, C. 1, S. 1, Mart 2014,
<http://web2.e-baro.web.tr/uploads/50/dergi/sayi1/3.pdf>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.
- Okandan, R. Galip, *Amme Hukuku Tarihimizde Birinci Meşrutiyet Devri ve Karakteristik Vasıfları*, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1941.
- Okandan, R. Galip, *Umumi Amme Hukukumuzun Ana Hatları I: Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan İnkirazına kadar*, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1948.
- Olgun, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nın Faaliyetleri ve Demokrasi. Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008.
- Ortaylı, İlber, “İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili”, *Kanun-i Esasi 100. Yılına Armağan*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1978.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni Devr-i Saltanatı*, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1327 (Rumi).
- Öklem, Necdet, *1877 Meclis-i Mebusanı ve İller Kanunu*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1982.
- Özcan, Abdülkadir, “Alkış” Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/alkis>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.
- Özkaya, Yücel, “Birinci Kanuni Esasi ve Meşrutiyet Hakkında Ortaya Konulan Görüşler ve Parlamento Usulü Hakkında Bir Lahiya”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 31, No: 1-2, <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/4609/4525>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.

- Öztuna, Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız (Tercüman 1001 Temel Eser 9)*, (Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman Yayınevi, İstanbul, 1973.
- Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1328.
- Satı, İbrahim, *Sultan V. Murad'ın Hayatı ve Kısa Saltanatı (1840-1904)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman, 2020.
- Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılap*, İstanbul, 1326.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Derleyenler: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, Ankara, 2015.
- Sevimay, Ruhi, Hayri, *Osmanlı Son Dönem Ekonomisi, Cumhuriyete Girerken Ekonomi*, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul, 1995.
- Shaw, J. Stanford, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.
- Tanör Bülent, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri, (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, 24. Baskı, İstanbul, 2014.
- Tezcan, Salih, Semih - İşmen, İsmail, *İlk Türk Masonları ve Sultan Murat V*, Mimar Sinan Yayınları, İstanbul, 1998.
- Toprak, S. Vakkas, “İlk Osmanlı Anayasasının Hazırlık Aşaması ve Midhat Paşa'nın Hazırlamış Olduğu Kanun-ı Cedid”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyo-Kültürel Siyasi Yansımalar*, (Hazırlayan: Sarıyıldız, Gülden vd.), Derin Yayınları, İstanbul, 2015.
- Tunaya, Tarık, Zafer, “1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Tunaya, Tarık, Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batululaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.

- Tunaya, Tarık, Zafer, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, C. 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Turan, İlter. “Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 29, S.1-4, İstanbul.
- Türkkan, Hakan, *Osmanlı Devleti’nde Anayasa Düşüncesinin Gelişimi ve Kanun-ı Esasi Tartışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013.
- Us, Hakkı Tarık (Hazırlayan), *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 1877- (1293)*, C. 1, Vakıf Gazete Matbaa Kütüphanesi, İstanbul, 1939.
- Us, Hakkı Tarık (Hazırlayan), *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 1877- (1293)*, C. 2, Vakıf Gazete Matbaa Kütüphanesi, İstanbul, 1954.
- Uzunçarşılı, H. İsmail, “Çerkes Hasan Vakası”, *Belleten*, C. 9, Sayı: 33 (1945).
- Ünal, Açıkgöz, Merve, “1876 Tarihli Kanun-i Esasi’de Yasama-Yürütme İlişkisi”, *Yasama Dergisi*, C. 43, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1658555>, Erişim Tarihi: 20.08.2021.
- Yıldız, Gültekin, *Payitaht İstanbul’un Son Yüzyılı*, İBB Kültür AŞ Yayınları, C. 2, İstanbul, 2016.